

Юрій Пілюков,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального права та процесу
Тернопільського національного
економічного університету,
провідний фахівець
Тернопільського НДЕКЦ МВС України

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ

Розглянуто поняття «спеціальні знання» у кримінальному процесі, їх види та форми. Досліджено порядок залучення спеціаліста до участі у слідчих діях та призначення експертиз – як процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях.

Ключові слова: спеціальні знання, види, форми спеціальних знань, спеціаліст, слідчі дії, експерт, дослідження, експертизи.

Пілюков Ю.

Использование специальных знаний в уголовных производствах.

Рассмотрено понятие «специальные знания» в уголовном процессе, их виды и формы. Исследовано порядок привлечение специалиста к участию в следственных действиях и назначение экспертиз – как процессуальных форм использования специальных знаний в уголовных производствах.

Ключевые слова: специальные знания, виды, формы специальных знаний, специалист, следственные действия, эксперт, исследования, экспертизы.

Pilyukov Yu.

Use of special skills in criminal proceedings

Recently, new types and forms of specialized knowledge have been actively used in the investigation of crimes, the procedure for involving specialists in investigative actions has changed, and the grounds for the appointment of expertise. These circumstances require further investigation to determine the relevance of the article.

The purpose of the article is to analyze the concepts of «special knowledge», their types and forms, to investigate the procedure and grounds for engaging a specialist to participate in investigative actions, the appointment of expertise.

Special knowledge in criminal proceedings is professional knowledge of science, technology, arts, crafts, religion, economics, medicine of persons involved in pre-trial investigation, judicial review, enforcement proceedings as specialists or experts, their skills, skills, formed during training and practice.

Persons who possess specialized knowledge and are involved in criminal proceedings are referred to as «knowledgeable persons». The legislator refers to them a specialist, expert and translator. In addition to forensic knowledge, special knowledge is used in the investigation of crimes in such fields as: materials, substances and articles; explosion technology; economy; motor vehicles; commodity, automotive; information and computer technologies; psychology, forensic science, psychiatry, art, construction, land management, etc.

The use of specialist knowledge in criminal proceedings can take many forms. Most scholars are inclined to classify such forms on the basis of procedural regulation.

They refer to the procedural forms - participation of a specialist in conducting investigative actions, conducting judicial examinations, questioning of an expert.

Specialists with knowledge and practical skills in the use of forensic technology, firearms management, physics, chemistry, pharmacology, economics, commodities, information and computer technology, forensic medicine, psychiatry, psychiatry, psychiatry, psychiatry, psychiatry, psychiatry, psychiatry, psychiatry, psychiatry, psychiatry. Their participation depends on the type of crimes, the methods of their commission, the circumstances that need to be proved. Appointment of forensic expertise is considered to be the most effective and qualified procedural form of the use of specialized knowledge in the investigation of crimes.

The most common expertise to be used in the investigation of crimes include: traciological, technical examination of documents and handwriting, ballistic, examination of materials, substances and products, economic, computer-technical, commercial, auto-technical, forensic, psychiatric, psychological and others.

Conclusions. Criminal investigations most often use specialized forensic knowledge as well as knowledge in the fields of: materials, substances and articles; explosion technology; economy; motor vehicles; commodity, automotive; information and computer technologies; psychology, forensic science, psychiatry, art, construction, land management, etc. The most common and qualified procedural forms of the use of specialized knowledge in criminal proceedings are the involvement of specialists in investigative activities and the appointment of judicial expertise.

Keywords: special knowledge, types, forms of special knowledge, specialist, investigative actions, expert, research, expertise.

Постановка проблеми. Віддаючи належне науковому рівню і ступеню розробленості досліджуваної проблематики провідними вченими-криміналістами, слід зазначити, що за останній час суттєво змінилось кримінальне процесуальне законодавство України, у розслідуванні злочинів активно використовуються нові види та форми спеціальних знань, змінився порядок залучення спеціалістів до участі у слідчих діях, порядок і підстави призначення експертиз. Ці обставини свідчать, що вказана проблема на сучасному етапі повною мірою не вивчена і потребує додаткового дослідження, що визначає її актуальність.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток поняття спеціальних знань, видів та форм їх використання у кримінальному процесі був зроблений І. А. Алієвим, Л. Ю. Ароцкером, В. Д. Арсенєвим, О. Ф. Аубакіровим, Р. С. Белкіним, А. І. Вінбергом, В. І. Гончаренко, Г. Л. Грановським, А. В. Дуловим, О. О. Ейсманом, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. І. Когутичем, Ю. Г. Коруховим, В. К. Лисиченко, О. М. Моїсєєвим, Г. М. Надгорним, І. В. Пирогом, М. В. Салтевським, М. Я. Сегаєм, М. О. Селівановим, Е. Б. Сімаковою-Єфремян, З. М. Соколовським, С. І. Тихенко, В. Г. Хахановським, В. І. Шикановим, О. Р. Шляховим, М. Г. Щербаковським, І. Я. Фрідманом, В. В. Юсуповим та ін.

Мета статті – проаналізувати поняття «спеціальні знання», їх види та форми, дослідити порядок та підстави залучення спеціаліста до участі у слідчих діях, призначення експертиз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на великий напрацьований науковий і практичний потенціал, зміст основоположного поняття «спеціальні знання» у юридичній науці тлумачиться неоднозначно.

У словнику української мови слово «знання» означає «обізнаність у чому небудь, наявність відомостей про кого, про що небудь, сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження і т. ін.». [8, с. 641].

Слово «спеціальний» тлумачиться як призначений тільки для кого- або чого-небудь, який має особливе призначення, стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва, призначений для спеціалістів цієї галузі. [9].

Більшість науковців схиляються до розуміння терміна «спеціальні знання» як такі, що не є загальноновідомими та загальнодоступними для широкого кола людей, виходять за рамки їх загальноосвітньої підготовки й життєвого досвіду і характерні лише тим особам, які обізнані в тій чи іншій сфері наукових знань або професійної діяльності [4, с. 23].

У широкому наукознавчому розумінні спеціальні знання можна сформулювати, як результат оволодіння людиною певним поглибленим рівнем знань та навичок у конкретній професії або спеціальності.

В. К. Лисиченко та деякі інші науковці зазначали, що термін «спеціальні знання» застосований у кримінальному процесуальному законодавстві в галузевому юридичному значенні для відмежування загальноновідомих знань від професійних знань спеціалістів, які використовуються в необхідних випадках у ході розслідування злочинів» [5, с. 11].

Свої думки з цього приводу висловлювали О. О. Ейсман, З. М. Соколовський, П. П. Іщенко, В. Д. Арсенєв, В. Г. Заблоцький, В. М. Махов, В. В. Юсупов. Погоджуємось з думкою останнього про те, що спеціальні знання у кримінальному процесі – це професійні знання з науки, техніки, мистецтва, ремесла, релігії, економіки, медицини осіб, які залучені в установленому законодавством порядку до досудового розслідування, судового розгляду, виконавчого провадження як спеціалісти або експерти, їх вміння, навички, що сформовані під час навчання та практичної діяльності [10, с. 435]. На наш погляд, таке визначення найбільш повно відображає його зміст у сучасному розумінні.

У спеціальній літературі особи, які володіють спеціальними знаннями і залучаються до участі під час кримінального провадження, іменуються як «обізнані особи» [1, с. 38]. Законодавець до них відносить спеціаліста, експерта та перекладача.

Під час розслідування злочинів найчастіше використовуються криміналістичні знання. Г. А. Матусовський, розглядаючи криміналістику в системі наук, зазначає, що систему наукових знань становлять

суспільні знання (філософія, логіка, етика, психологія, статистика, юриспруденція тощо), природознавчі (біологія, зоологія, ботаніка, фізика, хімія, медицина, антропологія, анатомія, фізіологія людини, тощо), технічні (машинобудування, приладобудування тощо) та математичні знання (математика, кібернетика, інформатика, теорія програмування тощо) [6, с. 68].

Знання у криміналістиці, зокрема у її розділі «Криміналістична техніка», можна поділити на окремі види, до яких слід віднести спеціальні знання у галузях: криміналістичної *фотографії та відеозйомки*; криміналістичного слідознавства та трасології; техніко-криміналістичного дослідження документів і почеркознавства; криміналістичного зброєзнавства та судової балістики; габітології; криміналістичної реєстрації та обліків тощо.

Водночас габітологія, дактилоскопія засновані на знаннях анатомії та фізіології людини, балістика – на знаннях фізики та механіки, вибухотехніка – фізики та хімії, фоноскопія та акустика – фізики, криміналістична реєстрація – на сукупності галузей знань, що визначають ознаки об'єктів обліку, математики, системотехніки, кібернетики [6, с. 69].

Крім криміналістичних знань використовуються й інші спеціальні знання, наприклад у таких сферах, як: матеріалів, речовин та виробів; вибухотехніки; економіки; автотехніки; товарознавства, автотоварознавства; інформаційних та комп'ютерних технологій; психології, судової медицини, психіатрії, мистецтва, будівництва, землеустрою тощо.

Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні може відбуватись у різних формах. Більшість науковців схиляється до класифікації таких форм за ознакою процесуальної регламентації.

До процесуальних форм вони відносять – участь спеціаліста в проведенні слідчих дій, проведення судових експертиз, допит експерта.

Залучення спеціалістів до проведення слідчих дій є однією з найбільш поширених процесуальних форм використання спеціальних знань.

За визначенням ч. 1, ч. 2 ст. 71 КПК України, спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок і може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду [3]. Крім цього, немає будь-яких обмежень щодо переліку спеціалістів, яких можуть залучити сторони кримінального провадження, з умовою їх відповідності вимогам ст. 71 КПК України.

У процесі проведення слідчих дій, за допомогою технічних засобів, спеціалісти здійснюють фото- та відеофіксацію обстановки, допомагають слідчому у виявленні та вилученні слідів злочину, носіїв комп'ютерної інформації, необхідних документів, виготовляють схеми, зліпки, копії та зразки окремих матеріальних об'єктів, мають право ставити запитання учасникам процесуальної дії та надавати письмові пояснення стороні, що їх залучила, звертати увагу учасників слідчої дії на характерні обставини чи особливості речей, документів або слідів.

Крім спеціалістів, що володіють знаннями та практичними навичками застосування криміналістичної техніки, можуть залучатись фахівці з правил поводження з вогнепальною зброєю, фізики, хімії, фармакології, економіки (в тому числі бухгалтерського, податкового обліку, фінансової звітності, ціноутворення), товарознавства, інформаційних та комп'ютерних технологій, судової медицини, психіатрії, психології тощо. Їх участь у слідчих діях залежить від виду злочинів, способів їх вчинення, обставин, що потребують доказування.

Призначення судової експертизи вважається найбільш ефективною та кваліфікованою процесуальною формою використання спеціальних знань під час розслідування злочинів.

Сутність проведення експертизи полягає в тому, що органи досудового розслідування й суду встановлюють фактичні дані, які неможливо встановити іншим шляхом і які мають суттєве значення для кримінального провадження.

17 жовтня 2019 р. набув чинності Закон України від 4 жовтня 2019 р. № 187-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» (далі Закон), який запроваджує певні зміни у порядку призначення судових експертиз [2].

Відтепер, згідно ст. зі ст. 242, 243 КПК України експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання, а експерт залу-

чається за наявності підстав для проведення експертизи за дорученням сторони кримінального провадження, а не за дорученням слідчого судді та суду.

Сторона захисту має право самостійно залучати експертів для проведення експертизи на договірних умовах, у тому числі обов'язкової, а також слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та в порядку, передбачених ст. 244 КПК України.

Таким чином, під час судового розгляду, як доказ може бути надано одночасно два висновки, які виконані різними експертами з одних і тих самих питань, як за дорученням сторони обвинувачення, так і сторони захисту.

Цим самим Законом скасовано монополію державних експертних установ на проведення експертиз. Так, згідно з поправками до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність відтепер здійснюють державні спеціалізовані установи, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом [2].

Розглянемо найбільш поширені види криміналістичних та спеціальних експертиз, які призначаються під час розслідування злочинів.

Трасологічні експертизи. В ході проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування більшості злочинів можуть вилучатись різноманітні матеріальні об'єкти та сліди-відображення. До таких слідів відносять сліди людини. Наприклад, під час вилучення слідів взуття виникають діагностичні питання щодо розміру, типу та виду взуття, яким залишений виявлений слід, придатності його до ідентифікації, встановлення тотожності з взуттям вилученим у злочинця. З метою встановлення, кому належать вилучені під час огляду сліди рук, слідчий призначає дактилоскопічну експертизу, за результатами якої можлива ідентифікація особи, яка торкалася, окремих предметів.

Аналогічні запитання можуть виникати для діагностики або ідентифікації слідів механізмів та інструментів, транспортних засобів, окремих частин матеріальних об'єктів, що могли становити раніше єдине ціле.

Технічні експертизи документів, почеркознавчі експертизи.

Об'єктами таких експертиз є різноманітні документи, в яких відображається юридична та фінансово-господарська діяльність підприємства, установи чи організації, коли документ є одним із засобів вчинення злочину.

Предметом техніко-криміналістичного дослідження документів є письмові та машинописні тексти, в яких мовними засобами (знаками) закріплені думки людини, певні події та факти.

Технічні експертизи документів та почерку проводяться у разі, якщо необхідно встановити достовірність реквізитів документів – відбитків печаток, штампів, підписів та рукописних записів. Слідчого можуть цікавити такі особливості відображені в документі, як спосіб нанесення відбитків печаток та штампів, наявність змін, які вносились у документ, встановлення виконавців рукописного тексту та підпису. Якщо об'єктом дослідження є грошові купюри, то на підставі висновку експерта слідчим або судом встановлюється їх відповідність грошовим знакам, які знаходяться (знаходились) в офіційному обігу на території України (національна валюта – гривня), чи інших держав (іноземна валюта).

Балістичні експертизи. Такі експертизи можуть призначатись сторонами кримінальних проваджень, у розслідуванні злочинів пов'язаних з незаконним обігом вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вбивствами, розбійними нападами, нанесенням тілесних ушкоджень, викраденням, привласненням, вимаганням, або заволодінням зброї шляхом зловживання службовим становищем тощо.

Об'єктами балістичного дослідження може бути вогнепальна зброя та бойові припаси, сліди кулі на перешкоді тощо. Під час розслідування злочинів у слідчого виникають питання щодо віднесення вилучених предметів до вогнепальної зброї, боєприпасів, визначення моделі зброї, виду боєприпасу, їх технічного стану, придатності для проведення пострілів, встановлення тотожності із зброєю вилученою у злочинця, обставин, за яких відбувалось застосування зброї та явищ, якими воно супроводжувалось.

Експертизи матеріалів, речовин та виробів.

Об'єктами дослідження експертизи матеріалів речовин та виробів можуть бути: вибухові речовини, продукти вибуху та пострілу, радіоактивні матеріали, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, обладнання для їх виготовлення, спеціальні хімічні речовини, спиртомісткі суміші, паливно-мастильні матеріали, матеріали письма тощо.

Наприклад, розслідування злочинів передбачених статтями кримінального кодексу України про незаконний обіг наркотиків, потребує проведення експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та пре-

курсорів. В такому разі слідчого цікавлять питання щодо віднесення вилучених речовин до наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

У процесі розслідування окремих корупційних злочинів, передбачених ст. 368, 369 КК України, слідчому необхідно провести ототожнення спеціальних хімічних речовин вилучених з предметів неправомірної вигоди з речовиною, вилученої з рук чи одягу особи. Таке ототожнення відбувається під час проведення експертизи спеціальних хімічних речовин.

Економічні експертизи. Економічні експертизи є одними з головних під час розслідування злочинів у сфері економіки, корупційних злочинів.

Об'єктом судово-економічної експертизи є відображені у бухгалтерських документах та облікових регістрах господарські операції, які стали предметом розслідування чи розгляду в суді

Предметом судово-економічної експертизи є питання, що виникають у органів досудового розслідування та суду щодо фінансово-господарських операцій, зафіксованих ревізіями, аудитами та перевірканими, вирішення яких потребує спеціальних економічних знань.

До найбільш характерних питань, що вирішує судово-економічна експертиза відносять: встановлення суми нестач або лишків матеріальних цінностей і грошових коштів; визначення та підтвердження обсягу матеріальної шкоди, що було завдано посадовими особами; встановлення правильності списання сировини та матеріалів, цільового використання коштів; перевірка правильності методики проведення документальної ревізії та достовірності її висновків, та інші питання [7, с. 105].

Перелічені види експертиз, які можуть призначатись під час розслідування злочинів, не є вичерпними. До них можна також віднести товарознавчі, автотоварознавчі, транспортно-товарознавчі, будівельно-технічні та оціночно-будівельні, оціночно-земельні, комп'ютерно-технічні, судово-медичні, судово-психіатричні, психологічні, мистецтвознавчі та багато інших експертиз, пов'язаних з окремими галузями виробництва, освіти, надання послуг тощо.

Висновки. Таким чином, під час розслідування злочинів найчастіше використовують спеціальні криміналістичні знання, а також знання у сферах: матеріалів, речовин та виробів; вибухотехніки; економіки; автотехніки; товарознавства, автотоварознавства; інформаційних та комп'ютерних технологій; психології, судової медицини, психіатрії, мистецтва, будівництва, землеустрою тощо. Найбільш поширеними та кваліфікованими процесуальними формами використання спеціальних знань у кримінальному процесі є залучення спеціалістів до проведення слідчих дій та призначення судових експертиз.

Список використаних джерел

1. Бондаренко О. О. Поняття та класифікація обізнаних осіб у кримінальному судочинстві України. *Бюлетень з обміну досвідом роботи: Науково-практичне видання*. 2003. № 150. С. 37–40.
2. Закон України від 4 жовтня 2019 року № 187-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/187-20> (дата звернення: 05.11.2019).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Верховна Рада України. – Офіц. вид. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. Лазебний А. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук : спец. 12.00.09: ДУФС України, 2016. 222 с.
5. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Форми використання спеціальних знань і види участі фахівців на попередньому слідстві. *Застосування спеціальних знань в боротьбі із злочинністю*. Свердловськ, 1983. С. 11.
6. Матусовський Г. А. Криміналістика в системі наукових знань. Харків : Вища шк., вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1976. 113 с.
7. Понікаров В. Д. Судово-економічна експертиза : навч. посібник. Харків : ВД «Інжен», 2005. 231 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 3. 1128 с.
9. Тлумачний словник української мови. URL: <https://www.slovyk.ua/index.php?swrd=спеціальний> (дата звернення: 11.11.2019).
10. Юсупов В. В. Поняття «спеціальні знання» у законодавстві України. *Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування : матеріали конф.* (Київ, 20 квіт. 2017 р.). Київ, 434–437 с.

References

1. Bondarenko, O. O. (2003). Poniattia ta klasyfikatsiia obiznanykh osib u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [The concept and classification of knowledgeable persons in criminal proceedings in Ukraine]. *Biuleten z obminu dosvidom roboty: naukovo-praktychne vydannia – Work experience exchange bulletin: Scientific and practical publication*, 150. 37–40 [in Ukrainian].
2. *Zakon Ukrayiny «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia okremykh polozhen kryminalnogo protsesyalnogo zakonodavstva», № 187–IX vid 04.10.2019 [Law of Ukraine «On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Improvement of Certain Provisions of Criminal Procedure Legislation», № 187-IX dated 04.10.2019]*. Retrieved from [https://zakon.rada.gov.ua / laws/main/187-20](https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/187-20) [in Ukrainian].
3. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedural Code of Ukraine]*. (n.d.). Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
4. Lazebnyi, A. M. (2016). *Vykorystannia specialnykh znan pry rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen proty gromadskogo poriadku [Forensics in the system of scientific knowledge]*. Candidate's thesis. Irpin: UDFS Ukrayiny [in Ukrainian].
5. Lisichenko, V. K. (1983). *Formy vykorystannia spechialnykh znan i vydy uchasti fakhivchiv na poperednomu slidstvi [Forms of use of specialized knowledge and types of participation of experts in the preliminary investigation]. Zastosyvannia spechialnykh znan v borotbi iz zlochynnistyiu - Application of special knowledge in the fight against crime.* Sverdlovsk [In Russia].
6. Matusovskii, G. A. (1976). *Kryminalistyka v sisteme nauchnykh znaniu [Forensics in the system of scientific knowledge]*. Kharkiv: KHDU [in Ukrainian].
7. Ponikarov V. D. (2005). *Sudovo-ekonomichna ekspertyza [Forensic economic expertise]*. Kharkiv: VD Inzhen [in Ukrainian].
8. *Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]*. (Vols. 1-11). Bilodid, I. K. (Ed.). (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. *Tlumachnyi slovyk ukrainskoi movy [Explanatory's dictionary of the Ukrainian language]*. (n.d.) Retrieved from <https://www.slovyk.ua/index.php?swrd>.
10. Yusupov, V. V. (2017). Poniattia spetsialni znannia u zakonodavstvi Ukrainy [The concept of «special knowledge» in the legislation of Ukraine]. Proceedings from: *naukovo-praktychna konferentsiia «Suchasnyi stan kryminalistychnogo zabezpechennia dosudovo Work experience exchange bulletin: Scientific and practical publication.go rozsliduvannia» – Scientific and practical conference «The current state of forensic support of pre-trial investigation»*, 434–437. Kyiv: NAVS [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.12.2019.